

'בית ספר', מורים ותלמידים וחומר נלמד בישראל של ימי הבית הראשון*

נילי שופק**

(מי הוא זה?) בית שהוא כמו השמיים עומד על
מכונן, בית שהוא כמו תיבת אוצרות מכוסה
בד, בית שהוא כמו אווז ניצב על כלונס, עיוור
הוא הנכנס לתוכו, פיקח הוא היוצא ממנו.
תשובה: בית הספר¹

בדומה לחידה מתוחכמת זו, שחיבר אחד ממורי האדובה (é-dubba) – בית הספר השומרי, תמונת החינוך בישראל הקדומה היא בבחינת חידה עד היום הזה. נושא זה שנוי במחלוקת, ונמצא על מדוכת המחקר זה עשרות שנים. מטרת מאמר זה משולשת: להציג את הבעיות הכרוכות בשחזור המסגרת החינוכית בישראל הקדומה; לתאר את הכלים השונים ששימשו במחקר לפתרון בעיות אלה; לנסות לשחזר את תמונת המסגרת החינוכית בישראל הקדומה לאור הממצאים שהועלו במחקר, בייחוד בשלושים השנים האחרונות, כולל ממצאיי שלי.

לפני שנצלול אל המים העמוקים של נושא מורכב זה, אקדים מספר מילים על בית הספר – אז והיום. בית הספר הקדום לא היה ממוקם כבימינו במבנה עצמאי, אשר בו התלמידים מתכנסים כדי ללמוד בהדרכת מורים מקצועיים. הלימודים התקיימו במסגרות שונות ומגוונות, ולא דווקא במבנה ייעודי או במסגרת רשמית.

א. הבעיות

שחזור מראהו ודרכי פעילותו של בית הספר בישראל הקדומה כרוך במספר שאלות: (1) באיזו מסגרת למדו בתקופה הקדומה? האם למדו בחיק המשפחה – הבן למד מפי אביו, והאם הייתה לו לעזור? על כך עשויה להעיד הפנייה החוזרת לבן/לבנים במשלי א–ט, למשל: "כי בן הייתי לאבי רך ויחיד לפני אמי וירני ויאמר לי: יתמך דברי לבך שמר מצוותי וחייה" (ד, ג–ד); הבת מחקה את אימה "כאמה בתה" (יחזקאל טז, מד). לחלופין אפשר שהצעירים קיבלו הכשרה מפטרון מקצועי במסגרת גילדה של סופרים. כאלה היו אולי בני משפחת שישא בימי דוד ושלמה ומשפחת שפן בימי ירמיה. ושמה למדו במוסד רשמי שפעל בחצר המלך או במקדש? כמובן, ייתכן שכל המסגרות הללו שימשו יחדיו. (2) מי למד? מי היה נמען ההוראה? האם ההוראה הייתה מוגבלת לעילית החברתית, לאנשים בעלי אמצעים – מצב זה נרמז במשלי יז, טז: 'מחיר ביד כסיל לקנות חכמה ולב אין' – או שהיא הייתה מיועדת לכול? (3) שאלה הקשורה בקודמתה: האם ידיעת קרוא וכתוב הייתה נחלתם של בני השכבה החברתית הגבוהה ושל בעלי תפקידים מסוימים, או שמא היא הייתה נפוצה בקרב כל שכבות האוכלוסייה? בעניין זה יש להבדיל בין אוריינות (literacy), היכולת לקרוא ולכתוב, לבין

* מאמר זה הוא נוסח מעודכן ומפורט של הרצאה שנשאתי בקונגרס העולמי השבעה-עשר למדעי היהדות, שהתקיים באוניברסיטה העברית בירושלים באוגוסט 2017. תודתי נתונה לפרופ' אד גרינשטיין שקרא את כתב היד והעיר הערות מועילות.

** החוג למקרא ולתולדות ישראל, אוניברסיטת חיפה.

¹ תרגום חופשי שלי לפי: M. Civil, 'Sumerian Riddles: a Corpus', *Aula Orientalis* 5 (1987), pp. 17–21. אני מודה לפרופ' יעקב קליין שחלק עימי את פירושו לטקסט זה.

השכלה, למדנות (literateness). כמו כן יש להבחין בין רמות שונות של ידיעת קרוא וכתוב – החל מידיעה בסיסית של קריאת סימני כתב וכתובתם וכלה בכתיבה קורסיבית שוטפת וחיבור יצירות ספרותיות. (4) מי היו המורים? האם מדובר במקצוע, משלח יד, כמו בתקופת בית שני (שבה למשל פעל בן סירא כמורה בבית מדרשו [נא, כג]), או בתפקיד המתלווה למקצוע מסוים – פטרון מקצועי המכשיר שוליה או סופר המלמד את מלאכתו לבנו? (5) מה היה החומר הנלמד? האם היה קורפוס לימודי קבוע, היו ספרי לימוד? האם תוכנית הלימודים כללה חלק מספרי המקרא (ספרות חוכמה למשל)? (6) מה היו שיטות הלימוד – שינון בעל פה, הכתבה או העתקה? מאמר זה אינו מתיימר לענות על כל השאלות האלה, אלא הוא מתמקד במספר נקודות רלוונטיות בעלות חשיבות מיוחדת בעיניי.

ב. כלים למענה על שאלות אלה – המקורות לשחזור תמונת החינוך בישראל הקדומה

המקרא הוא מקור חשוב למידע על החינוך בישראל הקדומה. עם זאת, מאחר שאין הוא בראש ובראשונה ספר חינוך – אף כי יש בו חלקים דידקטיים שנועדו ללמד, כגון סיפור יוסף או ספרות החוכמה – אלא זהו ספר המשקף אידיאולוגיה דתית מסוימת, הרי שאין בו מידע ישיר על הנושא. אומנם פרטים הנוגעים לעניין מופיעים בקטעים שונים, ויש המוצאים במקרא רמזים למוסד בית הספר², אולם אלו אין בהם הוכחה של ממש לקיומו של מוסד כזה. כך למשל מסופר במלכים א יב, ג–יא שרחבעם נועץ בילדים שגדלו עמו, ויש הסבורים שמדובר בפקידים גבוהים שקיבלו את חינוכם בבית הספר של חצר המלך ביחד עם נסיכי הכתר כדי שיהיו נאמנים להם עם עלייתם על כס המלוכה, מנהג שהיה קיים במצרים.³ אבל בקטע שלפנינו לא נזכר בית ספר במפורש. בייחוד מרבים להזכיר בהקשר זה פסוקים מספר ישעיהו – לדוגמה, ישעיהו ה, טז: "צור תְּעוּדָה חֲתוּם תוֹרָה פְּלִמְדִי". בהתקרב הסכנה האשורית בסוף המאה השמינית לפסה"ג הנביא מצטווה להעלות את נבואותיו על הכתב ולצרור, כלומר לקשור אותן, וזאת באמצעות "לימודיו", שהם תלמידיו, כדי שהנבואות תישמרנה. התלמידים, יודעי הכתיבה, הם בני הנביאים, שאולי הוכשרו בבית ספר לנביאים, שעל הקמתו מסופר במלכים ב ו, א–ב: "וַיֵּאמְרוּ בְנֵי הַנְּבִיאִים אֶל אֱלִישֶׁע הִנֵּה נָא הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אָנֹכֶנּוּ יֹשְׁבִים שָׁם לְפָנֶיךָ צַר מִמֶּנּוּ. גִּלְכָה נָא עַד הַיַּרְדֵּן וְנִקְחָה מִשָּׁם אִישׁ קוֹרָה אֶחָת וְנַעֲשֶׂה לָנוּ שָׁם מָקוֹם לְשִׁבְתָּ שָׁם וַיֵּאמֶר לָכוּ". אולם את הקטע בישעיהו אפשר להבין באופן שונה: הנביא מצווה לכתוב את נבואותיו ולהפקידן בידי תלמידיו למשמרת. גם בספר משלי ה, יב–יג אין התייחסות למוסד חינוכי רשמי: "וְאֶמְרָתְ אֵיךְ שִׁנְאַתִּי מוֹסֵר וְתוֹכַחַת נְאֻץ (קלל) לְבִי וְלֹא שָׁמַעְתִּי בְּקוֹל מוֹרֵי וְלִמְלַמְדֵי לֹא הִטִּיתִי אָזְנִי". לאור המסגרת של הוראת אב לבן השלטת בפרקים הראשונים של ספר זה ברור שהמילים 'מורי' ו'מלמדי' מתייחסות להורים, והכוונה ללימודים בחיק המשפחה. קהלת אומנם מוצג כמורה שאסף וערך דברי חוכמה – "וַיִּתֵּר שְׁהִיָּה קִהְלֵת חֶכֶם עוֹד לְמַד דַּעַת אֶת הָעָם וְאֵזֶן וְחֶקֶר תִּקֶּן מְשָׁלִים הַרְבֵּה" (יב, ט) – אבל לשון הספר מעידה עליו שהוא נכתב בתקופה הקדם-משנאית, המאה הרביעית לפסה"ג, כלומר משקף מציאות מאוחרת ולא את ימי הבית הראשון.

המקרא לא יכול אפוא לשמש מקור בלעדי לשחזור תמונת החינוך בישראל הקדומה. מקור נוסף שעשוי לזרוע אור על סוגיית קיומו של בית הספר הוא הממצאים הארכיאולוגיים, ובייחוד הממצאים האפיגרפיים בארץ ישראל. בממצאים הארכיאולוגיים יכול להיות מענה על השאלה אם היה מבנה עצמאי של בית הספר, או שמא בית הספר היה חלק ממבנה הארמון או המקדש. הממצאים האפיגרפיים מרתקים עוד יותר בהקשר זה: הכתובות יכולות לשקף מסורות כתיבה שונות (כגון סדר האלפבית או כתיבים שונים), ללמד על שיטות הלימוד (על פי טעויות הכתיבה: טעויות הנובעות מהעתקה – דיטוגרפיה והפלוגרפיה; מהכתבה – כתיב שגוי; ועוד) ולהעיד על החומר הנלמד. כמות הכתובות תורה על היקף התפוצה של ידיעת קרוא וכתוב בקרב

² ראו למשל: L. Dürr, *Das Erziehungswesen im Alten Testament und im antiken Orient*, Leipzig 1932; A. Lemaire, *Les écoles et la formation de la Bible dans L'ancien Israël* (OBO 39), Freiburg-Göttingen 1981.
³ ראו להלן, הערה 14.

האוכלוסייה, והניתוח הפליאוגרפי שלהן (אם הכתב קורסיבי, רהוט, או לא) ישקף את רמת הידע – אם הכותב הוא תלמיד מתחיל או סופר מיומן, 'מהיר' (תהילים מה, ב; עזרא ז, ו).⁴ אולם גם התמונה העולה מהמצא הארכיאולוגי והאפיגרפי בארץ ישראל אינה ברורה: ראשית, מבנה אחד ויחיד שזוהה במחקר כמבנה בית ספר נמצא בכונתילת עג'רוד שבצפון סיני, אך החופרים וחוקרים אחרים דחו זיהוי זה וטענו כי מדובר במבנה ששימש לצרכים אחרים.⁵ כמו כן באתרים שונים בארץ – בהם ערד, גזר, כונתילת עג'רוד, קדש ברנע ולכיש – התגלו כתובות קצרות ומקוטעות מהמאות השתים עשרה עד השביעית לפסה"ג, שהכילו רשימות אלפבית, שמות אנשים וחודשים, ספרות בכתב היראטי-מצרי, נוסחות ברכה וציורים או שרבוטים פרימיטיביים. יש שראו בהן תרגילי תלמידים ועדות לקיום בתי ספר ישראליים במקומות אלה. אבל ניתן לפרש אותן גם אחרת: מאחר שהן משקפות רק יכולת כתיבה בסיסית, ייתכן שמדובר בבעלי מלאכה, כגון קדרים או חרטים, שכתב ידם לא היה קורסיבי, רהוט, כשל סופרים מקצועיים, והם נזקקו לאימון לפני כתיבת הכתובות.⁶ נוסף על כך, הפליאוגרפיה (צורת הכתב) אינה יכולה לשמש קנה מידה מוחלט לקביעת הרמה המקצועית של הכותב. צריך להביא בחשבון שיקולים נוספים, כגון סוג המשטח שעליו כותבים – חלק או מחוספס; נסיבות הכתיבה – בכתיבת מאות חרותות, כמו על ידידות כדים מגבעון, ייתכן שמהירות הביצוע הייתה חשובה יותר מהקפדה על צורת האותיות.⁷ יתר על כן, יש הטוענים שגם היקף תפוצת הכתובות או מספרן אינם יכולים לשקף את תמונת האוריינות באוכלוסייה. כך למשל ידוע שהחל מהמאה השמינית לפסה"ג, ובייחוד במאות השביעית והשישית לפסה"ג, מתרבים בישראל הכתובות, החותמות וטביעות החותם – התפתחות המעידה לכאורה על תפוצה הולכת וגוברת של ידיעת קרוא וכתוב בקרב האוכלוסייה. אולם כנגד זאת יש הסבורים שקבוצה מצומצמת של סופרים מהעילית יכלה להיות אחראית לתפוצה זו.⁸ ולבסוף – יש לזכור ששרד רק קומץ מתוך מכלול הכתובות שהתקיים בעבר. דווקא היצירות הגדולות, שחוברו בידי סופרים מקצועיים, נכתבו על פפירוס, שהוא חומר מתכלה, ולכן לא שרדו. יש אפוא להיזהר בהסקת מסקנות.

⁴ כך למשל מבחין נוה בשלוש רמות של ידע לפי צורת הכתב – קורסיבי באופן קיצוני, של אדם משכיל; קורסיבי פורמלי, של סופר; וקורסיבי וולגרי, האופייני לאדם היודע לכתוב אך לא הגיע לרמה גבוהה. ראו: J. Naveh, 'A Paleographic Note on the Distribution of the Hebrew Script', *HTR* 61 (1968), pp. 68–74.

⁵ ראו להלן, סעיף ג 1, א. לאחרונה טען א' בלום שהמבנה מסוף המאה התשיעית – תחילת המאה השמינית לפסה"ג שנתגלה בתל דיר-עלא שבעבר הירדן שימש כבית ספר. הוא נשען על תוכן הכתובות שנכתבו על קירותיו, שהן לדעתו בעלות תובנות חוקמתיות-דידקטיות וכוללות דו-שיח בין מורה לתלמיד על בעיות מרכזיות בחיי האדם וחובותיו של הסופר המשכיל, וכן הזהרה בענייני מוסר ותיאור עולם הפוך, או כאוטי, האופייני לספרות החוכמה העיונית. הוא נסמך גם על ספסל שנתגלה לאורך חלק מהקירות ואשר לדעתו שימש את התלמידים. אולם שחזור תוכן הכתובות ששרדו על שברי טיח וזהות המבנה נתונים במחלוקת. אחת הדעות המקובלות היא שמדובר במבנה פולחני – בית מקדש. ראו: E. Blum, 'Institutionelle und kulturelle der israelitischen Voraussetzungen Traditionsliteratur', R. Ebach and M. Leuenberger (eds.), *Tradition(en) im alten Israel. Konstruktion, Transmission und Transformation*, Tübingen 2019, pp. 13–25; idem, 'Israels Prophetie im altorientalischen Kontext. Anmerkung zu neueren religionsgeschichtlichen Thesen', I. Cornelius and L. Jonker (eds.), "From Ebla to Stellenbosch", *Syro-Palestinian Religions and the Hebrew Bible*, Wiesbaden 2008, pp. 89, 94–95; idem, "Verstehst du dich auf die Schreibkunst...?" Ein weisheitlicher Dialogue über Vergänglichkeit und Verantwortung: Kombination II der Wandinschrift vom Tell Deir 'Alla', M. Bauks et al. (eds.), *Was ist der Mensch, dass du seiner gedenkst? (Psalm 8,5). Aspekte einer Theologischen Anthropologie, FS B. Janowski*, Neukirschen – Vluy 2005, pp. 33–53. ירושלים תש"ם; ש' אחיטוב, הכתב והמכתב (ספריית האנציקלופדיה המקראית כא), ירושלים תשס"ה, עמ' 385–407.

⁶ ראו להלן, הערה 30.

⁷ Christopher A. Rollston, *Writing and Literacy in the World of Ancient Israel: Epigraphic Evidence from the Iron Age* (SBL 11), Atlanta 2010, p. 131.

⁸ ראו להלן, הערה 51.

מקור שלישי, חשוב לא פחות, לשחזור תמונת החינוך בישראל של ימי הבית הראשון הוא **הממצא החוץ-ישראלי**, בעיקר משתי שכנותיה הגדולות של ישראל – מסופוטמיה ומצרים – שהשפיעו רבות על התפתחותה ועל תרבותה. לאחרונה נוסף גם חומר חשוב מאסיה המערבית, בייחוד מן הערים חתושה, אמר ואוגרית, שהיו נתונות להשפעת תרבות כתב היתדות.⁹ כאן נותר, למזלנו, מידע עשיר – לא רק מבנים שזוהו בהם חדרי לימוד אלא גם אלפי תרגילים של תלמידים, רובם על אוסטרקאות (שברי חרס ואבן) או לוחות ואף כתבים המכונים 'דו-שיחים' (או כתבים) של בית הספר ('אדובה' בשומרית) בפי האשורולוגים ו'שונות' (miscellanies) בפי האגיפטולוגים. אלה מתארים בצורה חיה את ההווי בבית הספר הקדום.

מאחר שתרבותו של עם ישראל, הצעיר יותר, צמחה מתוך מגע הדוק עם תרבויותיהן של שכנותיה, המחקר ההשוואתי מאפשר ללמוד מתמונת החינוך בארצות אלה על החינוך בישראל הקדומה. אולם השלכה אנלוגית זו טעונה זהירות מרבית, שהרי מדובר בתקופות שונות, אוכלוסיות שונות, שפות שונות וצרכים שונים. כך ייתכן שלצורך לימוד הלשון האכדית או המצרית, המכילות מאות סימנים, נדרש מוסד רשמי-ייעודי, ואילו את האלפבית העברי, המכיל רק עשרים ושתיים אותיות, היה ניתן ללמוד במסגרת משפחתית. אולברייט טען שתלמיד מוכשר יכול ללמוד ביום אחד או שניים, ותלמיד שוטה – בשבוע-שבועיים; אבל אחרים חולקים עליו: שיטת כתב פשוטה אינה מבטיחה שרכישתו תהיה פשוטה. התלמידים בישראל של ימינו זקוקים לתרגול של חודשים ארוכים ואפילו של שנים כדי לשלוט בכתיבה.¹⁰

להלן אציג מספר היבטים המשותפים למערכת החינוך במצרים ובמסופוטמיה, שהם בעלי חשיבות מיוחדת לשחזור המערכת הלימודית בישראל הקדומה. לפי מיטב ידיעתי, הצגה כזו לא נעשתה עד כה במחקרים קודמים שהוקדשו לתיאור נפרד של החינוך במצרים או במסופוטמיה.

1. **המסגרת החינוכית:** בית הספר הקדום ביותר במזרח התיכון הוא 'בית הלוחות' השומרי, é-dubba (מ-dub לוח), שעל קיומו ידוע כבר מהמחצית הראשונה של האלף השלישי לפסה"נ. תחילה הניחו החוקרים שבית הספר במסופוטמיה היה מוסד רשמי שפעל בחסות הארמון או המקדש. אבל לאור מחקרים אחרונים על בתי הספר של כתב היתדות, בייחוד של ממצאים מניפור ומאור, מניחים כיום שכבר בתקופה הבבלית הקדומה (1600–2000 לפסה"נ) החינוך היה בידיים פרטיות. הלימוד היה בבית המשפחה והתנהל באחד מחדרי המגורים. אב משכיל לימד את בניו ותלמידים נוספים, קרובי משפחה. התלמידים, שמספרם היה מועט, למדו אפוא בבתי הפרטיים של המורים – סופרים או פטרונים מקצועיים אחרים (אופה, סנדלר, נגר).¹¹ בתי ספר מסוג זה פעלו בכל רחבי האימפריה הבבלית, כולל סוריה, חתושה וערי כנען.¹²

⁹ Y. Cohen, *Scribes and Scholars of the City of Emar in the Late Bronze Age*, Harvard 2009; idem: 'The Scribal Traditions of Late Bronze Age Emar', S. Yamada & D. Shibata (eds.), *Cultures and Societies in the Middle Euphrates and Habur Areas in the Second Millennium BC*, I, *Scribal Education and Scribal Traditions* (Studia Chaburensia 5), Wiesbaden 2016, pp. 119–131; W. H. van Soldt, 'School and Scribal Tradition in Ugarit', *ibid.*, pp. 145–155; M. Weeden, 'Hittite Scribal Culture and Syria: Palaeography and Cuneiform Transmission', *ibid.*, pp. 157–191.

¹⁰ השוואת רולסטון (לעיל, הערה 7), עמ' 92–94.

¹¹ שלב החניכות המקצועית החל בגיל מבוגר יחסית – 14, 15 שנים. התגלו עשרות חווי חניכות, בייחוד מהתקופה הבבלית החזשה והמאוחרת (המאות השביעית עד השלישית לפסה"נ) המתייחסים למשך החניכות, לאופן התשלום ועוד. ראו: Y. Cohen & S. Kedar, 'Teacher-Student Relationships: Two Case Studies', K. Rander & E. Robson (eds.), *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, Oxford 2011, pp. 238–242.

¹² כך למשל בניפור היה בית ספר בבית מגורים (מבנה F) שכלל 3–4 חדרים וחצר. נחשפו כאן אלפי לוחות לימוד וארגזים אשר שימשו פחי אשפה ללוחות שנאספו וחדשו לשימוש נוסף. ראו: E. Robson, 'The Tablet House in Old Babylonian Nippur', *Revue d'assyriologie et d'archéologie* 93 (2001), pp. 39–66.

מבנים דומים זוהו באמר (בית משפחה הסופרים הידועה (Zü-Ba'la), באור 3, מארי וסיפר. ראו: כהן, סופרים ומלומדים (לעיל, הערה 9), עמ' 54–56; כהן וקידר (לעיל, הערה 11), עמ' 233–234. N. Veldhuis.

ממצרים, שבה מופיע לראשונה המונח 'חדר של לימוד' (עת נ סבא) כמה מאות שנים מאוחר יותר, בשנת 2,100 לפסה"נ בערך, עולה תמונה דומה של המסגרת החינוכית.¹³ לאורך כל התקופות פעלה במצרים מסגרת פרטית של הוראה מאב לבן או מפטרון מקצועי לחניך, זאת לצד מסגרת לימודית רשמית יותר, שהתקיימה בחצר המלך ובמקדש שבעיר הבירה, ואולי גם בערים גדולות נוספות. גם כאן אין עדויות ארכיאולוגיות למבנה מיוחד של בית הספר, אפילו לא בכפר האומנים בדיר אל מדינה, שהתנהלה בו פעילות נמרצת של לימוד, והתגלו בו אוסטרקאות רבות עם תרגילי תלמידים. בפרובינציה התכנסו התלמידים כנראה בחוץ או בחדר פרטי כלשהו; בעיר הבירה, ואולי גם בערים גדולות נוספות, התאספו קבוצות לימוד בחצר המלך ובמקדש.¹⁴ סמוך למקדש או כחלק ממנו היה ממוקם 'בית החיים', שהיה מעין בית ספר גבוה להתמחויות שונות – רפואה, אסטרונומיה, מגיה, קריאה באותות (אומינות) ועוד – ואף שימש כבית יוצר. המידע על הלימודים במקדש ובבית החיים התעשר לאחרונה הודות לפרסומם של 'ספר תחות' ו'ספר המקדש'. 'ספר תחות', מתקופת בית תלמי (המאות השלישית והשנייה לפסה"נ) – שעיקרו דו-שיח בין תחות, אל החוכמה והסופרים המצרי, המופיע בדמות מורה המשבח את אומנות הסופר, לבין תלמיד שוחר דעת – היה מיועד כנראה לסופרים שהיו קשורים לבית החיים.¹⁵ חלקים מ'ספר המקדש', שחיבורו מיוחס לתקופת הממלכה התיכונה או לראשית הממלכה החדשה (1,500–1,700 לפסה"נ בערך) אך השתמר במאות קטעים מן התקופה הרומית, שוחזרו לאחרונה בידי יואכים קווק. בספר זה מופיעות הוראות למורה בכיר 'אמא-רא סבאו', המופקד על חינוך בניהם-יורשיהם של הכוהנים, והוא כולל תיאור מפורט של החומר הנלמד ושלבי הלימוד.¹⁶ לסיכום, התלמיד בימי קדם למד במסגרות מגוונות – החל מלימודים בלתי רשמיים בבתים הפרטיים של מוריו וכלה במוסדות רשמיים בחצר המלך או במקדש.

2. תוכנית הלימודים ושיטת הלימוד: תוכנית הלימודים במסופוטמיה ובמצרים ניתנת לשחזור לאור אלפי תרגילי תלמידים שהגיעו לידינו וטקסטים השייכים למעגל החינוכי הקדום, כגון 'דו-שיחים (או: כתבים) של בית הספר' במסופוטמיה ו'שונות' (miscellanies) במצרים, המתארים את חיי היום-יום בבית הספר, האווירה ששררה בו, החומר הנלמד, היחסים בין המורים לתלמידים וכדומה.¹⁷ באופן כללי תוכניות הלימודים במסגרות החינוכיות של מסופוטמיה ומצרים היו דומות, ובהן שני שלבים עיקריים:¹⁸

Elementary Education at Nippur. The Lists of Trees and Wooden Objects, Groningen 1997, pp. 24–28; השוו גם ון סולט (לעיל, הערה 9).

¹³ לתיאור מפורט של בית הספר המצרי ראו: נ' שופק, 'אין אדם שנולד חכם': חכמת מצרים הקדומה וזיקתה למקרא (ספריית האנציקלופדיה המקראית לב), ירושלים תשע"ו, עמ' 27–30.

¹⁴ קבוצות התלמידים בארמון כללו בעיקר את בני המלכים והפקידים הגבוהים. אבל החל מהאלף השני לפסה"נ ידוע על מוסד חינוכי בשם 'הכאפ', ששכן בחצר המלך, ובו למדו הנסיכים המצריים עם ילדים ממוצא נמוך יחסית וגם עם בני שליטי המדינות הכבושות, שהובאו במיוחד לצורך זה למצרים.

¹⁵ R. Jasnow & K.-T. Zauzich, *The Ancient Book of Thoth. A Demotic Discourse on the Knowledge and Pendant to Classical Hermetica*, Wiesbaden 2005; eidem, *Conversations in the House of Life. A New Translation of The Ancient Egyptian Book of Thoth*, Wiesbaden 2014.

¹⁶ J. Quack, 'Die Dienstweisung des Oberlehrers aus dem Buch vom Tempel', H. Beinlich et al. (eds.), *16. 5. Ägyptologische Tempeltagung. Würzburg, 23. - 26. September 1999* (Ägypten und Altes Testament 33), Wiesbaden 2002, pp. 159–171.

¹⁷ לכתבי בית ספר אלה במסופוטמיה, שחברו בשומרית באלף השני לפסה"נ וכתובים באירוניה והומור, ראו כהן-קידר (לעיל, הערה 11), עמ' 229–230 ושם ספרות; כתבי בית הספר המצרי מן התקופה הרעמססית (המאה השלוש עשרה לפסה"נ בערך) פורסמו בידי גרדינר ותורגמו לאנגלית בידי קמינוס. ראו: A. H. Gardiner, *Late Egyptian Miscellanies* (Bibliotheca Aegyptiaca 7), Brussel 1937; R. A. Caminos, *Late Egyptian Miscellanies* (Brown Egyptological Studies 1), London 1954.

¹⁸ תיאור שלבי הלימוד כאן הוא כללי מאוד. תוכנית הלימודים הייתה גמישה יחסית, וחומר שנלמד בדרך כלל בשלב מתקדם נלמד לעיתים כבר בשלב היסודי. יש המבחינים בשלב לימודים נוסף – התמחות מקצועית, שנועדה לתלמידים

שלב א – לימודי יסוד: בשלב זה, שלפי העדות המצרית נמשך כארבע שנים, למד התלמיד את יסודות הכתב והשפה. במסופוטמיה השתמשו לצורך זה ברשימות סימנים ומילים מסוגים שונים. שיטת לימוד השפה בשלב זה כללה הכתבה, העתקת קטע טקסט שכתב המורה ושינונו (השינון היה בייחוד במצרים). התלמיד במסופוטמיה למד תחילה שומרית, ועם המעבר לאכדית בסוף האלף השלישי למדו גם שפה זו. התלמיד המצרי למד תחילה היראטית (כתב מופשט) ואחר כך הירוגליפית (כתב ציורי). ספר עזר בשלב זה היה **הפְּמִית**, שפירושו 'השלם', אשר חובר באלף השני לפסה"נ. הכמית, שהיה כתוב בהיראטית, כלל דגמים של כתיבת סוגות ספרותיות שונות – מכתב, אוטוביוגרפיה וסיפור.

שלב ב – לימודים מתקדמים: שלב זה נמשך זמן רב יותר. לדברי הכוהן המצרי באכ-נ-חונס, שכהן בימי רעמסס השני (1,250 לפסה"נ בערך), הוא ארך אחת עשרה שנים. התלמיד שינון אונומסטיקונים שכללו רשימות מילים המסודרות לפי נושאים שונים, התמחה בניסוח מכתבים וחוזים משפטיים, במתמטיקה ובתורת המידות והמשקלות (מטרולוגיה). במסופוטמיה הוקנה לתלמיד גם ידע בסיסי ברפואה ובכתיבת קובצי חוקים וכתובות מלכותיות. התלמיד המתקדם במצרים למד שפות שונות – אכדית, כנענית וחיתית – ובמסגרת 'בית החיים' התמחה ברפואה, מגיה, קריאה באותות, פשר חלומות, אסטרונומיה ועוד.

בית הספר שימש בית יוצר ליצירות מסוגות ספרותיות שונות. במסגרת זו הועתקו היצירות הקלסיות של ימים עברו ונכתבו יצירות חדשות. במסופוטמיה עסקו גם בתרגומן של היצירות השומריות הקדומות לאכדית. התלמידים העתיקו קטעים מתוך היצירות השומריות הגדולות (עלילות גלגמש, המנוני מלך ואלים, אוספי פתגמים, מיתוסים, קינות עיר, מכתבי פולמוס ודו-שיחים של בתי הספר) ומתוך החיבורים באכדית, שביניהם בולטים חיבורי החוכמה (תפילת הצדיק הסובל לאל מרדוך, עצות אב לבן-שופי-אמלי, הוראות שורופך ודו-שיח פסימי בין אדון לעבד).¹⁹ במצרים העתיק התלמיד בשלב המתקדם שלושה-ארבעה עמודים ביום מתוך היצירות הפופולריות בחוגי המשכילים מסוגות ספרותיות מגוונות – המנון (לנילוס), סיפור (סאנהת, שני האחים), שירי שבח (הסטירה על המקצועות), חיבורי תעמולה (נבואות נפרתי), כתובות מלכותיות (קרב קדש), ובעיקר הוראות חוכמה, אשר הפופולרית ביותר שבהן הייתה הוראת אמנמחאת (שממנה השתמרו כ-200 העתקים), וכן הוראות אחרות – הוראת פתחחותפ והוראת אמנמאופת.²⁰ לסיכום, הלימוד התנהל בהדרגה. תחילה רכש התלמיד ידע בסיסי בכתיבה וקריאה באמצעות העתקה מכנית של חומר לימודי מיוחד שיועד לצורך זה (רשימות של סימנים, רשימות לקסיקליות והספר כמית) ושינונו. לאחר מכן הוא הרחיב את ידיעותיו על ידי העתקת קטעי יצירות קלסיות ידועות, ולבסוף התמחה בסוגות ספרותיות שונות ובנושאים מגוונים.

3. **בוגרי בית הספר – הסופרים:** הסופרים במצרים ובמסופוטמיה השתייכו לעילית החברתית, ובזכות שליטתם בקריאה וכתיבה – ידע נדיר בעת ההיא – כל משרות המפתח במדינה היו פתוחות לפנייהם. כך מתאר המחבר המצרי את היתרונות הרבים של משרת הסופר:

גדולה היא אומנם יותר מכל משרה, אין כמותה בארץ... ראה, אין מקצוע ללא אדונים מלבד הסופר, הוא האדון... ראה נתתיך על דרך האל, רננת (אלת המזל) של הסופר

J. Stökl, 'Schoolboy Ezekiel: ראו: Schoolboy Ezekiel: Remarks on the Transmission of Learning', *Die Welt des Orients* 45 (2015), pp. 54–55.
¹⁹ לתרגום לעברית של רוב יצירות אלה ראו: ש' שפרה ויעקב קליין, בימים הרחוקים ההם, אנתולוגיה משירת המזרח הקדום, תל אביב תשנ"ז. לעצות אב לבן-שופי-אמלי ראו י' כהן, 'יצירת החכמה האכדית "שמע את העצה" – בין חכמה מסורתית לחדשנות מרדנית', השנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום כג (תשע"ד), עמ' 203–222.
²⁰ בין החיבורים הפופולריים בבתי הספר היו גם כתבי בית הספר מן התקופה הרעמססית המכונים 'שונות', שהכילו דגמי מכתבים, שירי תהילה למלך, המנונים לאלים, הטפות לחריצות והוראות בדבר בחירת מקצוע. לתרגום חיבורים אלה ראו קמינוס (לעיל, הערה 17). לתרגום יתר היצירות שנמנו לעיל ראו M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature. A Reading Book*, I-III, Berkeley-Los Angeles-London, 1973–1980.

היא על כתפו מיום הולדתו, כשהוא מגיע לשער, האנשים משתחוים לפניו. ראה,
לא יהיה סופר חסר אוכל, דברים טובים של בית מלך...
(מתוך 'הסטירה על המקצועות')

רוב הסופרים היו גברים ולא נשים, וחומר הלימוד היה מיועד לנערים ולא לנערות.²¹ עם זאת, אין להסיק שלא היו נשים היודעות קרוא וכתוב: אל החוכמה והסופרים המצרי הוא תחות, אבל אלת הכתיבה היא סֶשֶׁת; במסופוטמיה האלה ניסֶכָה היא פטרונית החישובים והכתיבה, וכישורים דומים יוחסו לעוד כתריסר אלות. פה ושם שומעים על תלמידות בודדות. כך במסופוטמיה בתקופה הבבלית הקדומה (האלף השני לפסה"נ) ובדיר-אל-מדינה שבמצרים בתקופה הרעמססית (המאה השלוש עשרה לפסה"נ). בבבל הן כותבות (או כותבים בשמן) כתובות הקדשה לאלים, ובכפר האומנים דיר-אל-מדינה שבמצרים הן עוסקות בחילופי מכתבים.²² השכלת הנשים הייתה מותנית במעמד חברתי גבוה או בסביבה מקצועית-תרבותית שאינה גברית. במחקר הועלתה האפשרות שלפחות מספר בנות מלכים היו סופרות או כותבות. כך, למשל, בתו של סרגון מלך אכד קשורה לחיבור יצירות המוקדשות לאלה אשתר, לאל הירח ננה, לעיר אור ועוד;²³ ובקבריהן של שתיים מבנות פרעה אח'נאטון התגלו לוחיות עם שקעים לצבע, השייכות בדרך כלל לציודו של הסופר. יש הסבורים שזו עדות לידיעתן קרוא וכתוב, אך לדעת אחרים אלה לוחיות איפור.²⁴ סופרות נוספות מופיעות בסביבה 'נשית' במנזר נשים או בארמון מלכות: ידוע על סופרות שחיו במנזר הנדיתו בספר בתקופה הבבלית הקדומה, ועל כעשר סופרות במארי שהיו שפחות בהרמון. תמונה דומה מוצאים במצרים – סופרת בפמליית מלכה (השושלת השלוש עשרה, המאה התשע עשרה לפסה"נ) וסופרת נוספת במשרת כוהנת האל אמון (השושלת העשרים ושש, המאה השישית לפסה"נ). המקורות שנדונו עד כה – המקרא, הממצאים הארכיאולוגיים והאפיגרפיים בארץ ישראל והמידע על עולם החינוך בתרבויות השכנות – היו אפוא המסד לניסיונות החוקרים לשחזר את תמונת החינוך בישראל הקדומה.

²¹ מן האיקונוגרפיה והטקסטים ניתן ללמוד שהנושאים שלמדו הנערות היו שונים – ריקוד, נגינה ושירה. הן שרו במקלות המקדש וליוו בנגינתן את טקסי הפולחן.

²² ייתכן כמובן שמכתבים אלה נכתבו עבורן בידי סופרים מקצועיים. על אוריינות נשים בדיר אל מדינה ראו: A. G. McDowell, 'Teachers and Students at Deir el-Medina', R. J. Demarée & A. Egberts (eds.), *Deir el-Medina in the third millennium AD, a Tribute to Jac. J. Janssen*, Leiden. 2000, pp. 217–233; J. Toivari-Viitala, *Women at Deir el-Medina. A Study of the Status and Roles of the Female Inhabitants in the Workmen's Community during the Ramesside Period*, Leiden 2001, pp. 189–192, 228–231.

²³ השוו: B. Lion, 'Literacy and Gender', K. Rander & E. Roston (eds.), *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, Oxford 2011, pp. 90–112.

²⁴ בחמישה קברים מתקופת הממלכה החדשה בתבי מופיע ציור כלי סופר מתחת לכיסאותיהן של נשים שאינן שייכות למשפחה המלכותית, אך זה אינו מעיד בהכרח על היותן סופרות או יודעות קרוא וכתוב. ראו: B. M. Bryan, 'Evidence for Female Literacy from Theban Tombs of the New Kingdom', *Bulletin of the Egyptological Seminar* 6 (1985), pp. 17–32. הממלכה התיכונה ומתקופת הביניים השנייה (1,550–2,100 לפסה"נ), הנושאים שמות של נשים, מחזקים את הסברה שבקרב בנות המעמד הגבוה במצרים היו נשים בעלות השכלה בסיסית. השוו: S. Quirke, 'Women in Ancient Egypt: Temple Titles and Funerary Papyri', A. Leahy & J. Tait (eds.), *Studies on Ancient Egypt in Honour of H. S. Smith*, London 1999, pp. 227–235. לספרות נוספת על השכלת נשים במצרים ראו: J. Bains, *Visual and Written Culture in Ancient Egypt*, Oxford 2007, pp. 61–94; W. Grajetzki, 'Women and Writing in the Middle Kingdom: Stela Louvre C187', *Revue d'Égyptologie* 60 (2009), pp. 209–214; N. Allon & H. Navratilova, *Ancient Egyptian Scribes. A Cultural Exploration*, London-Oxford 2017, pp. 67–76.

ג. שחזור תמונת החינוך בישראל הקדומה

1. תולדות המחקר

א. למר וביקורת עליו

ספרו של אנדרה למר 'בתי הספר והיווצרות המקרא בישראל הקדומה', שראה אור לפני 38 שנים, חולל מפנה בחקר המסגרת החינוכית בישראל הקדומה.²⁵ מחקרו אישש את הדעה שהייתה שלטת בתקופתו כי היה בית ספר (במובן הקלסי של המונח) בישראל הקדומה. וכן הוא הרחיב את מעגל הדיון בשתי נקודות עיקריות: שימוש בממצאים האפיגרפיים ככלי עזר לשחזור תמונת החינוך וקביעת חלקו של בית הספר בחיבור ספרי המקרא.²⁶

נקודת המוצא של למר היא כתובות קצרות ומקוטעות מהמאה השתים עשרה לפסה"נ ואילך, בעיקר מהמאה השמינית, אשר התגלו במקומות שונים בארץ. למר, המסתמך על צורת הכתב, התוכן והחומר שעליו הן כתובות, סבור כי אלה היו תרגילי תלמידים וכי במקומות הימצאן של כתובות אלה פעלו בתי ספר. אולם הוא עצמו מודה שמבנה של בית ספר התגלה רק באתר מהמאה השמינית לפסה"נ בצפון סיני – כונתילת עג'רוד. מבנה זה מכונה בפי החוקרים 'חדר הספסלים' על שום הספסלים הצמודים לקירותיו, ובו נמצאו רוב הממצאים הייחודיים לאתר – כתובות הקדשה על כלי אבן, שברי פיטסים ופיסות טיח, אשר כיסה את הקירות שעליהם נכתבו נוסחות ברכה של פתיחות מכתבים, רשימות אלפבית ושמות אנשים, קטע ממזמור המתאר את התגלות האל וציורים של דמויות אנושיות ובעלי חיים. לממצאים אלה למר מוסיף את הרמזים במקרא לקיום מסגרת חינוכית ואת הידוע על שיטות לימוד מהמזרח הקדום ומשחזר את המערכת החינוכית בישראל הקדומה. לדבריו, בישראל הקדומה התקיימו שלושה סוגים של בית ספר (במובן הקלסי), שנבדלו זה מזה במיקומם הגיאוגרפי,²⁷ ברמתם, בחומר הנלמד בהם ובתלמידיהם: בית ספר מקומי ברמה יסודית להכשרת פקידות נמוכה, בית ספר אזורי להכשרת פקידות בינונית, בית ספר גבוה בבירה לחינוך בני מלך ופקידים בכירים ובתי ספר נוספים לפרחי כוהנים ונביאים. בית הספר שימש לדעתו בית יוצר לכל הטקסטים המקראיים, שהחלו להעלותם על הכתב במאה השמינית לפסה"נ והמשיכו עד אחרי המאה הרביעית לפסה"נ. ספרו של למר עורר ביקורת לא מעטה.²⁸ רוב החוקרים דחו את הזיהוי של המבנה בכונתילת עג'רוד כמבנה בית ספר. לטענתם המבנה שימש לצרכים אחרים. בהקשר זה הועלו הצעות שונות – ממרכז פולחני, תחנת מסחר בין-לאומית ועד מקום מושבם של אנשי מנהל שייצגו את השלטונות.²⁹ גם הצעת למר לגבי הכתובות הקצרות והמקוטעות שנתגלו

²⁵ ראו לעיל, הערה 2.

²⁶ חלק ניכר מהחוקרים היום מצדד בדעת למר שבית הספר היה בית היוצר לספרי המקרא וסבור שלפחות חלקם נכללו גם בקורפוס הלימודים; ראו למשל: K. van der Toorn, *Scribal Culture and the Making of the Hebrew Bible*, Cambridge Mass.-London 2007, pp. 86–104; D. M. Carr, *Writing on the Tablet of the Heart: Origins of Scripture and Literature*, Oxford 2005, pp. 152–155; דמסקי, ידיעת ספר בישראל בעת העתיקה (ספריית האנציקלופדיה המקראית כח), ירושלים תשע"ב, עמ' 207–211.

²⁷ בית ספר מקומי במצודות בפרובינציה, בית ספר אזורי במרכזים המנהליים שבערים הגדולות ובית ספר בערי הבירה (ירושלים, שומרון).

²⁸ ראו למשל: מ' הרן, 'ידיעת קראו וכתוב ושיעורה בישראל בתקופת המקרא', מקרא ועולמו, מבחר מחקרים ספרותיים והיסטוריים, ירושלים תשס"ט, עמ' 279–290; E. Peuch, 'Les écoles dans l'Israël préexilique: Données épigraphiques', J. A. Emerton (ed.), *Congress Volume Jerusalem, SVT 40* (1988), pp. 189–203.

²⁹ משל, חופר האתר, סבר בשעתו שבכונתילת עג'רוד היה מרכז פולחני. ראו: ז' משל, כונתילת עג'רוד – אתר מקודש מתקופת המלוכה בגבול סיני [מוזאון ישראל, קטלוג מס' 175], ירושלים תשל"ח; ובדומה לכך נ' נאמן, 'עיון מחדש בכתובות מכונתילת עג'רוד', איגרת, גיליון 35, נובמבר 2013, הוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, עמ' 39–47. אך לאחרונה העלה משל את הסברה שבמרכז דתי זה היה גם בית ספר לפרחי כוהנים, אשר מוריו היו כוהנים ולוויים ששירתו את השיירות בדרכן דרומה. ראו: ז' משל, 'האתר – מבניו, ממצאיו ומהותו', ש' אחיטוב וא' אשל (עורכים), 'לה' תימן ולאשרתו הכתובות והציורים מכונתילת עג'רוד' [חורבת תימן] בסני, ירושלים תשע"ו, עמ' 36–40. לדעות האחרות ראו: ט' אורנן, 'הציורים מכונתילת עג'רוד' (שם), עמ' 67–68; ש' אחיטוב וא' אשל, 'דיונים ומסקנות' (שם), עמ' 140–143. לעומת זאת, שנידוינד סבור כמו למר, שבכונתילת עג'רוד היה בית ספר שבו למדו חיילים שהוצבו מטעם הממשל במבצר לשמור על דרך השיירות. ראו: W. M. Schniedewind, 'Understanding:

במקומות שונים בארץ עוררה הסתייגות: כתובות אלה אינן בהכרח תרגילי תלמידים מתחילים, ואינן מעידות על קיום בתי ספר במקומות שהן נמצאו. ייתכן שהן נכתבו בידי בנאים או קדרים שהתאמנו במלאכת הכתיבה לפני שהעתיקו כתובת באופן סופי, או שימשו לצרכים מגיים.³⁰ יתר על כן, אומנם ידוע שבארצות השכנות (בעיקר במסופוטמיה) היו מרכזי לימוד רבים במקומות שונים, אך אין להשוות את צורכי הממלכה הישראלית הקטנה יחסית לאלה של המעצמות השכנות. זאת ועוד, בארץ לא התגלו כתבי בית ספר מובהקים מהסוג של 'כתבי בית הספר' במסופוטמיה או ה'שוונות' במצרים, המתארים את ההווי והאווירה בבית הספר,³¹ וגם כמעט אין בנמצא כתובות של תלמידים שתוקנו בידי מורים כפי שהיה נהוג במזרח התיכון הקדום.³² עם כל זאת, ספרו של למר הביא לתנופה נמרצת של שלל פרסומים בנושא.

ב. הדעות המקובלות במחקר בשנים האחרונות לפי אחת הדעות, **בישראל של ימי הבית הראשון לא היה בית ספר**. המסגרת הלימודית הייתה גילדות של סופרים, משפחות של סופרים, שבהן מקצוע הסופר עבר בירושה מאב לבן; כאלה היו משפחת שישא בימי דוד ושלמה ומשפחת שפן בימי ירמיה. משפחות של סופרים נזכרות גם בדברי הימים א (ב, נה). תימוכין להנחה זו יש גם בספר משלי, שבו המסגרת היא הוראת אב לבן. די היה במסגרת זו כדי להכשיר עילית פקידותית לשירות הארמון והמקדש. רק בימי הבית השני, עם צמיחת שכבה בינונית של סוחרים, אומנים ובעלי קרקעות, התעורר הצורך בהשכלה בשכבות רחבות יותר, ואז הוקמו בתי ספר לסופרים שחינכו גם שכבות נוספות.³³

לפי דעה אחרת, **התקיים בישראל בית ספר לסופרים החל מתקופת הממלכה המאוחדת**. אולם לא הייתה מערכת מקיפה של בתי ספר מגוונים במקומות שונים, כפי שסבור למר, אלא בית ספר אחד (כנראה בחצר המלוכה), שבו רכשו את השכלתם הפקידים הגבוהים ששירתו במוסדות המדינה (הצבא, חצר המלך, המקדש).³⁴ דעה זו נשענת על מספר נימוקים, ואלה המשכנעים שבהם:³⁵ 1. נתונים לשוניים של הכתובות שנתגלו: גרפיקה קונסרבטיבית וכתב טיפוס, המלמדים על מסורת סופרים או על מידע שהועבר בקרב אנשי המקצוע – חוג הסופרים. כך למשל שם האל

Scribal Education in Ancient Israel: A View from Kuntillet 'Ajrud', *MAARAV* 21 (2014), pp. 271-293

³⁰ ראו: הרן (לעיל, הערה 28), עמ' 282–290.

³¹ לדעת למר יצירות אלה שייכות לשלב מתקדם, נכתבו על חומר מתכלה (פפירוס), ולכן לא נשמרו.

³² למר, ולאחרונה גם משל ושנידויד, מבחינים ברשימות האלפבית שנתגלו בכונתילת עג'רוד בין אלה הכתובות ביד מיומנת באדום השייכות למורה לבין אלה הכתובות בשחור ביד פחות מיומנת השייכות לתלמיד; אבל לדעת אחיטוב ואשל רשימות אלה נכתבו בידיים מיומנות, ומדובר בתרגול עצמי של פקידים. ראו (לעיל, הערה 29), עמ' 139–140, והשוו גם עמ' 102–103. רולסטון (לעיל, הערה 7), עמ' 120–122, מביא דוגמה נוספת לתרגיל של תלמיד עם תיקון של מורה – אבן שנתגלתה בירושלים בעיר דוד, שעליה כתוב השם "בלטה" פעמיים, ביד מתרגלת וביד מיומנת.

³³ לדעה זו ראו: J. L. Crenshaw, 'Education in Ancient Israel', *JBL* 104 (1985), pp. 601–615; idem, *Education in Ancient Israel: Across the Deadening Silence*, New York-London 1998, p. 112; E. Lipinski, 'Royal and State Scribes in Ancient Jerusalem', *SVT* 40 (1988), pp. 157–164; P. R. Davies, *Scribes and Schools: The Canonization of the Hebrew Scriptures*, Louisville Kentucky 1998; M. H. Floyd, "'Write the Revelation" (Heb. 2:2): Re-imagining the Cultural History of Prophecy', E. Ben Zvi & M.H. Floyd (eds.), *Writing and Speech in Israelite and Ancient Near East Prophecy*, Atlanta 2000, pp. 103–143. ראו גם: הרן (לעיל, הערה 28); רולסטון (לעיל, הערה 7).

³⁴ לתפקיד החשוב שמילא המנגנון והמנהל של חצר המלוכה בהקשר של חינוך סופרים והפצת האוריינות ראו: Grund-Wittenberg, 'Literalität und Institution. Auf der Suche nach Lebensweltlichen Kontexten der Literaturewertung im alten Israel', *ZAW* 129 (2017), pp. 327–345.

³⁵ לנימוקים נוספים ראו: C.A. Rolstone, 'Scribal Education in Ancient Israel: The Old Hebrew Epigraphic Evidence', *BASOR* 344 (2006), pp. 47–75; S. L. Sanders, *The Investion of Hebrew*, Urbana and Chicago 2009, pp. 125–130.

העברי כרכיב בשמות תיאופוריים הוא כמעט תמיד 'יהו' ביהודה (לכיש, ערד) ו'יו' בישראל (שומרון, כונתילת עג'רוד, שבה מופיעה הגייה צפונית למרות מיקומה בדרום); סדר האלפבית הוא פ-ע בימי בית ראשון (עזבת צרטה, תל זית, כונתילת עג'רוד), ותופעות של אסימילציה וכיוון דיפתונגים, כגון הכתיב 'יין' ביהודה (לכיש, ערד) ו'יין' בישראל.³⁶ הרמה הגבוהה של הספרות המקראית, ובייחוד מגוון הסוגות הספרותיות שלה, מעידים שחלקים ממנה נוצרו במסגרת בית ספר לסופרים שפעל בחצר המלך בימי בית ראשון. חלקים אלה כללו בראש ובראשונה את ספר משלי הדיקטי וקטעים מיתר ספרות החוכמה, מן התורה, מהנבואה וממזמורי תהלים.³⁷

אחרים מסכימים שאומנם היה בית ספר בירושלים, אבל רק החל מהמאה השביעית לפסה"נ. הנימוקים לכך הם: 1. הממצאים האפיגרפיים והרמזים במקרא מורים שידעת קרוא וכתוב נפוצה בישראל החל מסוף המאה השמינית לפסה"נ ואילך.³⁸ 2. כל האתרים שבהם התגלו כתובות מתקופה זו, המעידות שרווחה בהם ידיעת קרוא וכתוב, היו תלויים בירושלים – מבצרים שנבנו ותוחזקו כחלק מרשת הגנה בידי ירושלים (לכיש, ערד, מצד חשביהו) או מרכזי תעשייה ששירתו את ירושלים (בגבעון ייצרו יין, בתל בית-מרסים הייתה תעשיית צבע, בעין גדי הופקו בשמים, ורמת רחל הייתה פרבר של ירושלים).³⁹

2. המסגרת החינוכית בישראל הקדומה – ניסיון לשחזור

לאור ניתוח הממצאים האפיגרפיים מארץ ישראל והשוואה עם המערכת החינוכית בארצות השכנות, ניתן לנסות לשחזר את מקום הלימוד, זהות התלמידים והמורים, החומר שנלמד ושיטת הלימוד בישראל הקדומה. יש להניח שגם בישראל של ימי הבית הראשון (המאות העשירית והתשיעית עד השישית לפסה"נ) התקיים חינוך סופרים. הלימוד התנהל בשתי מסגרות – לימודי יסוד במסגרת ביתית, שבה אב מן המעמד הגבוה, ששירת כסופר או כפקיד בכיר במערכת השלטונית או הפולחנית, לימד את בנו; לימודים מתקדמים בחסות הארמון, וכנראה גם בחסות המקדש.⁴⁰ החומר הלימודי כלל את כתיבת אותיות האלפבית, אורתוגרפיה (כתיב), שיטת מספרים השאולה

³⁶ M. First, 'Using the Pe-Ayin Order of the Abecedaries of Ancient Israel to Date the Book Of Psalms', *JSOT* 38 (2014), pp. 471–485. לשם האלוהות כרכיב בשמות אנשים ראו: אחיטוב ואשל, 'דיונים ומסקנות' (לעיל, הערה 29), עמ' 131, הערה 37.

³⁷ קר, הנמנה על החוקרים האוחזים בדעה זו, הביע לאחרונה את הסברה הקיצונית שיש טקסטים במקרא שחוברו בימי שלמה ואפילו דוד, כגון חלק ממזמורי מלך בתהלים, הספרים משלי ושיר השירים ואפילו חלקים מהתורה – סיפורי ראשית העולם (ב-ט), סיפורי יוסף ומשה ועוד: D. M. Carr, *The Formation of the Hebrew Bible: A New Reconstruction*, Oxford 2011, pp. 355–486. השוו גם לעיל, הערה 26.

³⁸ ראו: נ' שופק, "אכל את המגלה הזאת" (יחזקאל ג 1) – הכתיבה כסמל וכדימוי במקרא, מ' אביעז ואחרים (עורכים), זר רימונים, מחקרים במקרא ובפרשנות מוקדשים לפרופ' רימון כשר, אטלנטה תשע"ג, עמ' 309–327.

³⁹ ראו: D. W. Jamieson-Drake, *Scribes and Schools in Monarchic Judah: A Socio-Archeological Approach* (JSOTSup 109), Sheffield 1991, pp. 78–79, 131–132, 147–148. מסגרות לימוד נוספות שהועלו במחקר נשענות בעיקר על אזכורים במקרא: א. השכלה להמונים באמצעות מורי דת – בימי בית ראשון היו אלה הכהנים, הלוויים והשרים (דברי הימים ב יז, ז-ט; לה, ג) ובימי בית שני שמשו בתפקיד דומה הסופרים (עזרא ז, ו, י). ב. יש המוסיפים גם סמינר במקדש שהוקדש ללימודי דת והיה בית יוצר להיבור טקסטים. ראו: E. W. Heaton, *The School Tradition of the Old Testament: The Bampton Lectures*, Oxford 1994; K. Dell, 'Scribes, Sages and Seers in the First Temple', L. G. Perdue (ed.), *Scribes, Sages and Seers. The Sage in the Eastern Mediterranean World*, Göttingen 2008, pp. 140–141. ניתן למצוא בתפקיד המרכזי שממלאים הסופרים בבדק בית המקדש בימי יאשיהו ובגילוי ספר התורה שם (מלכים ב כב) וגם בהימצאות לשכת הסופר בבית המקדש (ירמיה לו, י).

⁴⁰ על כך מעידות רוב הכתובות שהתגלו בארץ שבאות לשרת את הצרכים הכלכליים (למשל חרסי שומרון – רישומים של משלוחי שמן ויין; חותמות 'למלך' על קנקני אגירה) או הצבאיים (למשל מכתב ממצד חשביהו, חרסי ערד ומכתבי לכיש) של הארמון. פרט למספר אותיות החרותות על שתי קערות מנחה קטנות, שנמצאו במקדש ערד ושיש לפענחן כ"קדש" או "קדש כהנים", לא נתגלו כתובות המתייחסות לטקס או לפולחן; אך ידוע על קשר בין הסופרים למקדש בישראל הקדומה ובתרבויות השכנות. ראו הערה קודמת.

מהכתב ההיראטי המצרי, נוסחאות של מכתבים, רשימות מילים ושמות, ארמית ושפות זרות אחרות.⁴¹ יש לשער שבשלב מתקדם למדו גם טקסטים חוכמתיים-דידקטיים, בדומה לאלה שנתגלו בתל דיר-עלא ואולי גם בח'רבת קייאפה, וכן קטעים מצירות זרות מפורסמות, שכן השפעותיהן ניכרות במקרא (הוראת אמנמאופת המצרית [משלי כב, יז-כג, יא], עלילות גלגמש הגיבור הבבלי [קהלת ט, ז-ט], המיתוסים על הולדתם של סרגון מלך אכד והורוס האל המצרי [שמות ב, א-י] ועוד).⁴² בית ספר זה שימש אפוא כור היתוך להטמעת תרבויות זרות. הוא היה גם בית יוצר לחלק מהספרות המקראית, בייחוד לספרות החוכמה, שאף נלמדה בין כתליו. את ההנחה האחרונה מחזקות המקבילות הצורניות, התוכניות והמילוליות שבין ספר משלי להוראות החוכמה המצרית שנכללו בקורפוס הלימודי של בית הספר המצרי הקדום,⁴³ וכן הופעת מונחים האופייניים לכתבי בית הספר המצרי מהתקופה הרעמססית (המאות השלוש עשרה והשתיים עשרה לפסה"ג) בספרות החוכמה המקראית, כגון 'מוסר' (כינוי ההוראה), 'שבט' (הלקאה כתמריץ לימודי), 'עצל' (התלמיד הבטלן), 'חסר לב' (התלמיד הפתי), 'קר רוח' (האדם האידיאלי) ו'אוזן' (כאבר לימוד). אוצר מילים זה מקרב אותנו לאווירת בית הספר המצרי ודרכי ההוראה בו, ומורה כי ספר משלי, או לפחות חלקים ממנו, נלמדו במסגרת החינוכית בישראל הקדומה.⁴⁴

על שיטות הלימוד – העתקה, הכתבה וכתובה מהזכרון – ניתן ללמוד לא רק מהחומר ההשוואתי המתייחס לתרבויות השכנות אלא גם מן המקרא, בעיקר מספרות החוכמה הדידקטית,

⁴¹ ייתכן שלמדו אכדית, כמו שהיה נהוג בכנען בסוף תקופת הברונזה המאוחרת (1,200 לפסה"ג). על כך מעידים טקסטים בכתב יתדות שנתגלו בארץ, וביניהם חומר מובהק של בית הספר – רשימות לקסיקליות, תרגילי בית הספר ועוד. ראו: W. Horowitz, T. Oshima and S. Sanders, *Cuneiform in Canaan: Cuneiform Sources from the Land of Israel in Ancient Times*, Jerusalem 2006. על לימוד ארמית בבית הספר לסופרים מעידה בקשתם של הפקידים היהודאים בשעת המצור האשורי על ירושלים לדבר עימם ארמית ולא יהודית (מלכים ב יח, כו). שחזור החומר הלימודי המובא לעיל נשען בעיקר על מחקרו של רולסטון, המתבסס בראש ובראשונה על הממצא האפיקרפי ראו: C. A. Rollston, 'Scribal Curriculum during the First Temple Period: Epigraphic Hebrew and Biblical Evidence', B. B. Schmidt (ed.) *Contextualizing Israel's Sacred Writings, Ancient Literacy, Orality and Literary Productions*, Atlanta, Georgia 2015, pp. 71-101. המסתמך גם על הכתובים המקראיים, מציע תוכנית לימודים מפורטת יותר: חינוך יסודי – אותיות האלפבית, שמות, רשימות מילוניות, חשבון, חזים ומכתבים; חינוך למתקדמים – מדעי מדינה ומדעים מדויקים; חינוך לעילית בחצר המלך – חינוך רשמי כמו במצרים. ראו: דמסקי (לעיל, הערה 26), עמ' 169–211.

⁴² הכתובות (הידועות בכינוי "כתובת בלעם") מסוף המאה התשיעית מתל דיר-עלא שבעבר הירדן מתייחסות לסוגה ספרותית זו, כפי שהראה לאחרונה בלום, והיו שייכות לקורפוס הלימודי. כתובות אלה נכתבו בדיו על גבי קירות מטויחים של מבנה שהוא מזהה כבית ספר יחיד מתקופת המקרא, שנתגלה בחפירות הארכיאולוגיות. ראו: בלום (לעיל, הערה 5), עמ' 11, 17–25. הטקסט בן חמש השורות, הכתוב על אוסטרקון מהמאה העשירית לפסה"ג מתל קייאפה, קשה לפיענוח. אולם יש חוקרים הסבורים שהוא טקסט חוכמתי בעל מסר אתי (G. Galil, 'The Hebrew Inscription from Khirbet Qeiyafa/Neta'im: Language, Literature and History', *UF* 41 [2009], pp. 193–242) או תרגיל לימודי – רשימת שמות (A. Demsky, *An Iron Age IIA Alphabetic Writing*). ראו: A. Millard, 'The Ostrakon from Khirbet Qeiyafa', *IEJ* 62 [2012], pp. 186–199; ובדומה (from the Days of David Found at Khirbet Qeiyafa', *Tyndale Bulletin* 62 (2011), pp. 11–12). גם לוח התלמיד מגזר מהמאה העשירית לפסה"ג, המפרט את העונות החקלאיות וערוך באופן שירי, שייך למעגל החכמתי. ראו: בלום, שם, עמ' 11; דמסקי (לעיל, הערה 26), עמ' 187.

⁴³ למגע בין הוראות החוכמה המצריות לספרות החוכמה הדידקטית במקרא, ובייחוד לדמיון בין האוסף 'דברי חכמים' במשלי כב, יז – כג, יא להוראת אמנמאופת המצרית, ראו: שופק (לעיל, הערה 13), עמ' 30–51.

⁴⁴ ראו: N. Shupak, "'The Sitz im Leben" of Proverbs in the Light of a Comparison of Biblical and Egyptian Wisdom Literature', *RB* 94 (1987), pp. 98–119. עם החלקים שנלמדו מספר משלי נמנו קרוב לוודאי פרקים אלה: א-ט, המעוצבים במתכונת ההוראות המצריות; כב, יז – כד, כב, המקבילים להוראת אמנמאופת המצרית; כח-כט, המכונים במחקר "ראי השליט", ודמות המלך בהם דומה לזו המצטיירת בהוראות החוכמה המצריות. ראו: שופק (לעיל, הערה 13), עמ' 30–48. מסקנות אלה, הנשענות על המחקר ההשוואתי בין ספר משלי להוראות החוכמה המצריות, מנוגדות לדעתה של וינטרופ, הסבורה שספר משלי לא היה שייך למערכת החינוך בישראל הקדומה. ראו: J. Vayntrub, 'The Book of Proverbs and the Idea of Ancient Israelite Education', *ZAW* 128 (2016), pp. 96–114.

אשר כאמור שימשה חומר לימוד במסגרת החינוכית בישראל הקדומה.⁴⁵ החוכמה נרכשת בראש ובראשונה באמצעות שמיעה, הקשבה והטיית אוזניים לדברי המורה-החכם (משלי ד, א; כ; ה, א; כב, יז; השו"ש משלי ב, ב ובן סירא ו, לג; נא, כח), שמירה ונצירה של דברי ההוראה בלב (משלי ג, א; יד, לג; השו"ש ב, י; ד, ד; כ, ה) ובבטן (משלי כב, יח; השו"ש כב, כב) והשמעתם באמצעות הלשון, השפתיים והפה (משלי י, יג; כב, יח; השו"ש י, לא-לב; טו, ב). השורש כת"ב מופיע בספרות זו שלוש פעמים בלבד: פעמיים הבן או התלמיד מצווה לכתוב את דברי האב או המורה-החכם על ליבו (שם ג, ג; ז, ג), ובפעם השלישית, בפתחת הקובץ 'דברי חכמים', החכם מצהיר כי כתב לתלמידו 'שלשם במעצות ודעת' (שם כב, כ).⁴⁶ הפועל עת"ק בהפעיל בא פעם אחת בלבד, וזאת לציון הפעילות הספרותית של אנשי חזקיהו (כה, א). ממצא זה תואם את סוגי הטעויות המצויות בכתובים המקראיים שמנה דוד קר: טעויות גרפיות הנובעות מהעתקה (כגון: הפלוגרפיה – דילוג על שורה – או שיכול אותיות, כגון 'עצי אלמוגים' במלכים א י, יב ו'עצי אלגומים' בדברי הימים ב ט, יא); שגיאות שמקורן בשמיעה (כגון החלפת מילים הדומות בצליל 'מלון קצה' מלכים ב יט, כג ו'מרום קצו' ישעיה לז, כד); וגרסאות שונות הנובעות מכתובה מן הזיכרון (כגון חילופי מילים נרדפות כאמה/שפחה, הכנסת מיליות ועוד).⁴⁷ יתר על כן, המינוח הכרוך בלימוד והדימויים המלווים אותו במקרא, בעיקר בספרות החוכמה, משקפים שלבים שונים של התקדמות בלימוד – מהצעד הראשון של לימוד פסיבי ועד לצעד האחרון של לימוד אקטיבי, יוצר.⁴⁸ השלב הראשון – שמיעת ההוראה והליכה בדרכיה, ציות לדברי המורה ושמירתם – מובע במונחים שמע, שית לב (במובן שמע), שים בלבב, נצר, שמר, צפן; לשלב השני שייכים המונחים שית לב (במובן הבן, התעמק בשורש הדברים), בקש (במובן רכוש), קנה, לקח (+ מוסר), בין/הבן, השכל ולמד, המבטאים לימוד פעיל יותר, הכולל הבנה של הדברים, סיגולם ושימוש בהם. ולבסוף השלב השלישי, המתקדם ביותר בלימוד – שאליו מתייחסים המונחים לקח (שם עצם), חקר, בקש (במובן חפש), נתן אל לב, נתן את הלב ל – פונה אל יכולתו של הלומד להסיק מסקנות מהתנסות אישית ולימוד עצמי. שלב זה מציין לימוד שיש בו ניסיון לחרוג ממעגל המסורת המקובלת ולהתרחק מן הדוגמטי. צירופם יחד של מונחים וביטויים אלה, המשקפים דרגות שונות בתהליך של רכישת הידע, בונה את התמונה השלמה של התהליך הלימודי. נראה כי המחנכים העבריים הקדומים תפסו את הידע בראש ובראשונה כחומר מסורתי-דוגמטי העובר מדור לדור. חומר זה ניתן לרכישה פסיבית, אך לא לשינוי או להרחבה, ולפיכך על התלמיד לסגול ולרוכשו על ידי הקשבה, ציות, תרגול ושינון. שיטת הלימוד השלטת הייתה לימוד בעל פה, ואליה מכוונת ההוראה בספר דברים: "ושננתם לבניך ודברתם במשבכתך בביתך ובכלכתך בדרך ובשכבך ובקומך" (ו, ז; השו"ש שם יא, יט). כלי הלימוד העיקרי היה הזיכרון, וכדי להקל על הזכירה נוצרו במיוחד דגמים ספרותיים מסוימים. כך הפתגם המספרי – המציג הקבלה בין שני מספרים בטור עולה, תוך פירוט סדרה של תופעות או עצמים שכלל אחד חל עליהם – נועד להקל על התלמיד את זכירת התופעות המפורטות בפתגם (כגון משלי ו, טז-יט; ל,

⁴⁵ תיאור שיטות הלימוד השונות להלן נשען בעיקר על פרקים המיוחסים במחקר בדרך כלל לימי בית ראשון: משלי א-ט; כב, יז – כד, כב; כח-כט. בפרקים אלה ניכרת גם השפעת החוכמה המצרית הקדומה, ראו הערה קודמת.

⁴⁶ השורש כת"ב מופיע גם באיוב יג, כו; יט, כג ובקהלת יב, י – בסך הכול שש פעמים בספרות החוכמה. לנגד עיניו של מחבר משלי כב, כ עמד, קרוב למדי, האפילוג של הוראת אמנמאופת המצרית שזו לשונו:

"ראה לך את שלושים הבתים האלה, הם משמחים הם מאלפים, הם ראשונים בכל הספרים" (אמנמאופת 27, 6-8).

⁴⁷ ראו: D. M. Carr, 'Orality, Textuality and Memory: The State of Biblical Studies', B. B. Schmidt (ed.), *Contextualizing Israel's Sacred Writings, Ancient Literacy, Orality and Literary Productions*, Atlanta, Georgia 2015, pp. 161-173.

⁴⁸ ראו: נ' שופק, 'שיטות הלימוד בישראל הקדומה לאור הטרימינולוגיה של ספרות החכמה המקראית', ש' יונה וא"ו הורוויץ (עורכים), חכמות עמודיה שבעה: עיונים בספרות החכמה במקרא, ביהדות הבת-מקראית ובמזרח הקדום, באר שבע כ (תשע"א), עמ' 51-59.

טו – לא). לכאן שייך גם המבנה האלפביתי (אקרוסטיכון), המאפיין את לשון המזמור החוכמתי במשלי (לא, י-לא), שבו כל פסוק או קבוצת פסוקים פותחים באות לפי סדר האלפבית.⁴⁹ ולבסוף כמה מילים על נושא חשוב הקשור גם הוא בתמונת החינוך בישראל הקדומה. תפוצת **ידיעת קרוא וכתוב** בחברה הישראלית של תקופת המקרא היא אחת השאלות השנויות ביותר במחלוקת. החוקרים חלוקים לגבי הגדרת המונח 'ידיעת קרוא וכתוב';⁵⁰ זהותם של יודעי קרוא וכתוב, מידת חשיבותו של המחקר ההשוואתי לפתרון בעיה זו, פיענוח הממצא האפיגרפי הרלוונטי ועוד. לא מעט מחקרים נרחבים בנושא זה פורסמו בשנים האחרונות.⁵¹ אסתפק בציון שני פרטים חשובים שלובנו הודות לממצאים אפיגרפיים שהתגלו לאחרונה:

א. הדעה שהיו בישראל יודעי קרוא וכתוב כבר במאה העשירית לפסה"נ הייתה עד לפני שנים אחדות דעת מיעוט. אולם כיום, בעקבות גילוי הכתובות בח'רבת קייאפה שבעמק האלה, מהמחצית הראשונה של המאה העשירית לפסה"נ הכתובות עברית בכתב פרוטו-כנעני, וכתובות נוספות בתל רחוב שבעמק בית שאן מהמאות העשירית והתשיעית לפסה"נ ובאתרים אחרים השייכים לתקופות אלה, השתנתה הדעה ושלטת הסברה שהיו סופרים מקצועיים כבר בימי דוד.⁵² התשובה לשאלה המתבקשת, מדוע נותרו כתבים כה מעטים של סופרים מתקופה זו, הייתה יכולה להיות פשוטה: רוב הסופרים המקצועיים כתבו את חיבוריהם על פפירוס, שנחשב לחומר כתיבה יקר ואיכותי בעת העתיקה, אך בד בבד הוא חומר המתכלה בקלות ולכן כתיבהם אבדו. אולם סברה זו תמשיך להיות מוטלת בספק עד לגילוי של חומר חדש נוסף המתייחס למאות העשירית והתשיעית לפנה"ס.

⁴⁹ התפיסה הזאת של הלימוד משתקפת לא רק במינוח שנידון לעיל, אלא גם בדימויים שונים המופיעים בספרות החוכמה. ראו: שופק (שם), עמ' 58–59. על חשיבות השינון בעל פה של מסורות קדומות ככלי ליצירת טקסטים חדשים ראו קר (לעיל, הערה 37), עמ' 4–14.

⁵⁰ החוקרים מדברים בדרך כלל על דרגות שונות של ידע זה, אך אין אחידות בקריטריונים המשמשים לקביעת דרגות אלה. נוה, למשל, סבור שאפשר להבחין לפי צורת הכתב בשלוש דרגות של ידע. ראו: נוה (לעיל, הערה 4). אחרים נשענים על הבחנות כלליות בתולדות העמים. ראו למשל: דמסקי (לעיל, הערה 26), עמ' 10–11.

⁵¹ ראו למשל בספרו החשוב של דמסקי (שם, בעיקר עמ' 279–324), הסבור שידיעת ספר בישראל הקדומה לא הייתה מוגבלת, כמו בתרבויות השכנות, לשכבה העילית, אלא נפוצה בקרב העם. לטיעונים הסותרים גישה זו ראו: א' כהן, 'כתיבה, קריאה ואוריינות במזרח הקדום', קתדרה 152 (תשע"ד), עמ' 167–182. ראו גם: רולסטון (לעיל, הערה 7); R. S. Hess, 'Literacy in Iron Age Israel', V. P. Long et al. (eds.), *Windows into Old Testament History*, Cambridge 2002, pp.82–102; I. M. Young, 'Israelite Literacy: Interpreting the Evidence', *VT* 48 (1998), pp. 239–253; 408–422; גרונד-ויטנברג (לעיל, הערה 34), עמ' 327–345; שופק (לעיל, הערה 38), עמ' 321–322.

⁵² לנימוקים משכנעים שהייתה פעילות של סופרים מיומנים וכתיבה של יצירות ספרותיות כבר בראשית האלף הראשון לפסה"נ ראו M. Richelle, 'Elusive Scrolls: Could Any Hebrew Literature Have Been Written Prior to the Eighth Century BCE?', *VT* 66 (2016), pp. 556–594. לשתי הכתובות מח'רבת קייאפה – כתובת בת חמש שורות הכתובה בצבע שחור על אוסטרקון, שתוכנה קשה לפיענוח, וכתובת חרותה על כתף של קנקן אגירה, הנושאת את השם 'אשבעל בן בדע' – ראו: ה' משגב, י' גרפינגל וס' גנור, 'האוסטרקון מחורבת קייאפה', חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה: קובץ מחקרים ג (תש"ע), עמ' 111–123 (עם הערות והארות מאת: ע' ירדני, עמ' 124–125; א' דמסקי, עמ' 126–129; ש' אחיטוב, עמ' 130–132); Y. Garfinkel, M.R. Golub, H. Misgav & S. Ganor, 'The 'Išba'al Inscription from Khirbet Qeiyfa', *BASOR* 373 (2015), pp. 217–233; מ' גרסיאל, 'כתובת אשבעל בן בדע שנחשפה במצודת המלך דוד בעמק האלה: פיענוח וחשיבותה להיסטוריה של התקופה', במעבה ההר, כתב עת לארכיאולוגיה והיסטוריה של אזור ההר, קובץ שישי, תשע"ז, עמ' 219–235; ראו גם לעיל, הערה 42; לכתובות מתל רחוב ומאתרים נוספים מן המאות העשירית–התשיעית לפסה"נ ראו: ע' מזר וש' אחיטוב, 'הכתובות מתל רחוב ותרומתן לחקר הכתב והכתיבה בתקופת הברזל II', ארץ-ישראל ל (תשע"ב) (כרך אמנון בן-תור), עמ' 300–316; A. Lemaire, 'West Semitic Epigraphy; 316–300', G. Galil et al. (eds), *The Ancient Near East in the 12th–10th Centuries BCE, Culture and History, Proceedings of the International Conference held at the University of Haifa, 2–5 May, 2010*, (AOAT 392), Münster 2012, pp. 291–307.

ב. לאור הממצא האפיגרפי מסתבר כי החל מהמאה השמינית לפסה"נ, ובייחוד במאה השביעית לפסה"נ, הלכה וגברה התפוצה של כתובות, חותמות וטביעות חותם ברחבי הארץ.⁵³ לפיכך יש להניח כי הכתיבה בישראל – שעד אז הייתה נחלתה של קבוצה נבחרת שכללה פקידים בכירים, מנהיגי צבא ואנשי דת כגון הכוהנים והלוויים – נפוצה במאות השמינית והשביעית לפסה"נ גם בקרב אנשים ממעמד נמוך יותר, בייחוד בקרב אלה שהידע הזה היה חיוני למקצועם, כגון סוחרים, אומנים ובעלי מלאכה. מכל מקום, הכתיבה הייתה תופעה ידועה ומוכרת בישראל בתקופה זו, גם אם רוב תושבי הארץ לא שלטו בעצמם במלאכה זו.⁵⁴

והערה אחרונה בעניין **השכלת נשים בישראל**. יש להניח שמקצת הנשים האמידות היו משכילות ושלטו ביסודות הקריאה והכתיבה. החינוך הבסיסי בישראל התנהל, כמו בתרבויות השכנות, בחיק המשפחה, ואזכורים שונים במקרא מלמדים כי בחינוך זה נטלה האם חלק לצידו של האב: כך היא הפנייה החוזרת אל הבן בפרקים הראשונים של ספר משלי לשמוע בקול אביו ואימו "שמע בני מוסר אביך ואל תטש תורת אמך" (א, ה; ו, כ ועוד), וכן ההוראה שמוסרת אם למואל, מלך משא (ממלכה בצפון ערב), לבנה במשלי ל"א (א–ט). אמנם מדובר פה באישה ממוצא נוכרי, אבל בהמשך פרק זה נאמר כי 'אשת חיל' פותחת את פיה בחוכמה ו'תורת חסד' על לשונה.⁵⁵ לכך ניתן להוסיף את דמותה הנשית של החוכמה – 'החכמות' – המתייצבת במשלי ט כמוֹרֶה המזמינה את תלמידיה להשתתף בסעודה טעימה שהכינה – דימוי למזון רוחני או ללימודים בבית הספר. הממצא הארכיאולוגי משלים את התמונה העולה מן המקרא. התגלו חותמות, טביעות חותם וכתובות עם שמות נשים, המעידים שנשים בנות המעמד הגבוה יכלו לרכוש ידע בסיסי של קריאה וכתובה.⁵⁶

⁵³ נתגלו למעלה מאלף חותמות וטביעות חותם. בחלק מטביעות החותם שנעשו ביד מיומנת נותרו סיבי פפירוס, המעידים על חומר כתיבה איכותי, ששימש בדרך כלל סופרים מקצועיים; החל מהמאה השמינית לפסה"נ רוב החותמות אינם נושאים ציור אלא שם בלבד, ומכאן שהשימוש בהם חייב ידיעה בסיסית של קריאה. נמצאו גם כאלפיים טביעות חותם עם המילה 'למלך' וציון שם מקום (חברון, שכה, זיפ, ממשת) על ידידות כדים ועל כדים שהכילו כנראה יין או תוצרת חקלאית אחרת.

⁵⁴ ראו: ג'מסון-דרק (לעיל, הערה 39). עם זאת, קשה לקבל את הדעה שבמאה השביעית לפסה"נ נפוצה האוריינות בקרב כל העם. גם מראי מקום מן המקרא שנוהגים לצטט בהקשר זה, בייחוד מספר דברים, שחיבורו מיוחס לתקופה זו, אינם חד-משמעיים. כך למשל הצו המופנה לבני ישראל לכתוב את מצוות האל על מזוזות הבית ושעריו (ו, ו–ט; יא, יח–כ) או ההוראה לפיה הבעל נותן ספר כריתות לאשתו (כד, א–ג) אינם מלמדים בהכרח שכל העם ידע לכתוב, שהרי יכלו להסתייע בשירותיהם של סופרים מקצועיים. לעומת הדעה הקיצונית של דמסקי (לעיל, הערה 26) שעם ישראל היה עם יודע ספר החל מתקופת המלוכה (ובדומה לכך גם מילארד ונוה, ראו: A.R. Millard, 'The Question of Israelite Literacy', *Bible Review* 3 [1987], pp. 22–31; idem, 'Scripts and Their Uses in the 12th–10th Centuries BCE', G. Galil et al. [eds], *The Ancient Near East in the 12th–10th Centuries BCE, Culture and History, Proceedings of the International Conference held at the University of Haifa, 2–5 May, 2010*, [AOAT 392], Münster 2012, pp. 405–412; J. Naveh, 'On the Extent of Literacy in Ancient Israel', *Biblical Archaeology Today, Proceedings of the International Congress on Biblical Archaeology Jerusalem, April 1984*, Jerusalem 1985, p. 354; W. M. Schniedewind, *How the Bible Became a Book. The Textualization of Ancient Israel*, (Cambridge 2004, pp. 91–111) סבורים חוקרים אחרים שידיעת קרוא וכתוב נשמרה בקרב העילית החברתית בישראל ורוכזה בידי קבוצה קטנה של סופרים מקצועיים לאורך כל התקופות. ראו: רולסטון (לעיל, הערה 7), עמ' 127–134; ון דר טורן (לעיל, הערה 26); יאנג (לעיל, הערה 51).

⁵⁵ גם אם מניחים שהשיר 'אשת חיל' כפי שהוא מונח לפנינו הוא מאוחר, קווי הדמיון הרבים בינה לבין דמויות נשיות אחרות בספר משלי (בעיקר החוכמה המוגשמת) מלמדים שמדובר בחומר קדום: שופק (שצ'ופק), ספר משלי, תל אביב 1996, עמ' 210–212.

⁵⁶ הממצא האפיגרפי של חותמות מהמאות השמינית עד השישית לפסה"נ, שעליהם מופיעים שמות נשים, מורה שלפחות חלק מן הנשים מבנות המעמד הגבוה יכלו לרכוש השכלה בסיסית של ידיעת קרוא וכתוב. בחותמות אלה האישה מכונה בדרך כלל על שם בעלה או אביה (כגון 'לאבגיל אשת עשיה', 'לעמדיהו בת שבניהו'), אבל יש שהאישה היא בעלת תואר המעיד על השתייכות למעמד חברתי גבוה במיוחד, למשל: 'למעדנה בת מלך'. ראו: נ' שופק, 'על נשים חכמות במקרא ובמקורות המצריים הקדומים', מ' גרובר ואחרים (עורכים), תשורה לצפריירה: מחקרים במקרא, בתולדות ישראל ובמזרח הקדום מוגשים לצפריירה בן ברק, באר שבע תשע"ג, עמ' 403; דמסקי (לעיל, הערה 26), עמ' 165–168.

סיכומו של דבר, אף שקשה לשחזר במדויק את תמונת החינוך בישראל הקדומה, אין ספק שהיה חינוך במסגרות שונות ורבגוניות בישראל של ימי הבית הראשון. 'כתובת בלעם' מסוף המאה התשיעית לפסה"נ מתל דיר-עלא שבעבר הירדן והטקסטים המגוונים מכונתילת עג'רוד שבצפון סיני מראשית המאה השמינית לפסה"נ מצביעים על תרבות כתיבה מתקדמת באזורנו, תרבות המושתתת על לימוד מכוון ומשקפת מסורת ספרותית ארוכה יחסית.⁵⁷ יתר על כן, כמעט מדי יום ביומו מתגלים ממצאים חדשים, המוסיפים רכיבים לתצרף של סוגיה זו. כך הכתובות העבריות מתל קייאפה שבעמק האלה מלמדות כי עוד בימי דוד היו סופרים מיומנים וסותרות את הטענה שיצירות ספרותיות מקיפות, וביניהן חלקים נבחרים מן המקרא, לא היו יכולות להיכתב לפני המאה השביעית לפסה"נ בהיעדר ממצא אפיגרפי של כתובות עבריות.⁵⁸ גם אמצעי עזר חדשים לפיענוח הכתובות הקדומות הוכנסו לשימוש לא מכבר. החדש שבהם הוא השימוש באלוגריתמים במחשב לניתוח כתבי יד באוניברסיטת תל אביב, ועוד היד נטויה!⁵⁹

⁵⁷ בלום (לעיל, הערה 5), עמ' 34–35.

⁵⁸ על קביעה זו, שכתובות ח'רבת קייאפה הן עבריות (ראו משגב ואחרים [לעיל, הערה 52]), קמו לאחרונה עוררים. ראו למשל: מילרד (לעיל, הערה 42), עמ' 11–13; C. A. Rollston, 'What's the Oldest Hebrew Inscription?', *BAR* 38 (2012), pp. 32–40. אולם גם אם אין אפשרות להוכיח בוודאות שאלה הן כתובות עבריות, אין גם אפשרות להוכיח שאינן עבריות. הפרטים הבאים מחזקים סברה זו: 1. רוב המונחים המופיעים בכתובת האוסטרקון שייכים לעברית המקראית: עב"ד ועש"ה (צורות פועליות), שפט (פועל או שם עצם) ומלך (שם עצם); ניתן להוסיף גם את המילים אל (שלילת ציווי), סרן, גר שזוהו על ידי חלק מן החוקרים. השם אשבעל בכתובת שעל קנקן אגירה זהה לשמו של בן שאול במקרא. 2. האוסטרקון שעליו מופיעה הכתובת הוא שבר מכלי חרס העשוי מחומר מקומי, ומכאן שהכתובת נכתבה במקום ולא יובאה מאזור אחר. לטיעונים משכנעים נוספים ראו את הניתוח המאלף של זילברג: P. Zilberg, 'The Debate on Writing and Language', Y. Garfinkel, I. Kreimerman & P. Zilberg, *Debating Khirbet Qeiyafa: A Fortified City in Judah from the Time of King David*, Jerusalem 2016, pp. 157–172. לטקסטים עבריים שניתן לייחס את היבורם למאות 9–10 לפסה"נ ראו קר (לעיל, הערה 37).

⁵⁹ בעזרת האלוגריתמים ניתן ליצור לוחות פליאוגרפיים, המקלים על פענוח ותיארוך הטקסט וקביעת זהות כותביו, ראו: S. Faigenbaum-Golovin, A. Shaus, B. Sober, D. Levin, N. Na'aman, B. Sass, E. Turkel, E. Piasezky & I. Finkelstein, 'Algorithmic handwriting analysis of Judah's military correspondence sheds light on composition of biblical texts', *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 113 (no. 17) (2016), pp. 4664–4669.